

ELS CONFLICTES ARMATS I ELS ESTATS FRÀGILS A L'ÀFRICA SUBSAHARIANA

Mariano Aguirre

Director del Centro de Investigación para la Paz. Fundación Hogar del Empleado

Ponència pronunciada en castellà

Cap a finals de 2002 hi havia una guerra cada vegada més greu a Costa d'Ivori; una situació de guerra internacionalitzada entre diversos països africans (Angola, Zimbabwe, Namíbia, Uganda i Rwanda) a la República Democràtica de Congo (ex Zaire) malgrat que formalment regna la pau; forta conflictivitat a Madagascar; una pau altament inestable a Angola; negociacions alternades amb guerra a Sudan; i violència i repressió del govern contra l'oposició blanca i negra a Zimbabwe. Així mateix, hi ha violència interètnica i religiosa a Nigèria, i enfrontaments armats de diferent intensitat a Senegal, Guinea-Bissau, Somàlia, Sierra Leone i Libèria.

L'any 2000 hi va haver 24 conflictes armats al món. Set van tenir lloc a l'Àfrica. Entre 1990 i 2001 Àfrica va tenir 19 conflictes armats, a Algèria, Angola, Rwanda, Burundi, La República Democràtica de Congo (RDC), Somàlia i Sudan, a més d'altres països. Gairebé tots van ser interns, llevat el d'Etiòpia contra Eritrea, entre el 2000 i el 2001.

Aquestes xifres sobre conflictes armats són cauteloses. Es basen en què hi hagi violència armada entre dos o més actors, que un sigui l'Estat, enfrontats per territori o poder polític i que produeixin aproximadament 1000 víctimes mortals l'any. Però la violència és una qüestió més profunda i àmplia. Darrere de cada víctima mortal hi ha desenes de ferits, nuclis familiars i socials desintegrats, refugiats i desplaçats interiors, destrucció d'infraestructura, i polítiques econòmiques de supervivència.

Una població que sobra

Si en lloc d'observar els conflictes armats o les guerres, l'atenció s'orienta cap a la violència social, llavors la llista de països implicats s'amplia. L'arc ve des d'Angola, Sudan i la RDC fins a la pau inestable a Sierra Leone, la violència a Nigèria o la criminalitat estesa a Sud-àfrica. Violència més injustícia i pobresa configuren un món volàtil que atrapa milions de persones en una alta vulnerabilitat.

Les dades de la violència tenen el seu context en les dades de la realitat econòmica i institucional de l'Àfrica subsahariana. Aquesta regió agrupa 49 Estats en els quals hi regeix la pobresa, l'atur, la desigual distribució d'ingressos, el declivi de la productivitat i del creixement econòmic, l'ascens imparable de les economies informals, la corrupció, les lluites entre grups d'identitat, les violacions massives de Drets Humans, crisis sanitàries, epidèmies i escassetat progressiva de recursos.

Àfrica és un continent ric en matèries primeres, però la demanda i els preus depenen d'un mercat global que els Estats africans no controlen, o del qual hi formen part de manera corrupta, per benefici de les elits. La taxa de creixement a l'agricultura, la indústria i els serveis ha anat en declivi des de fa trenta anys. Els mercats formals són petits. L'Àfrica subsahariana té el 13% de la població mundial, acumula el 3% del comerç mundial i l'1% del Producte Nacional Brut. L'ingrés mitjà dels ciutadans era de 460 dòlars l'any 1994, i ha anat en descens. Entre tant, creix la població jove. La taxa de fecunditat és de 5.7 nens per dona. El 45% de la població del continent (aproximadament 700 milions) té menys de 14 anys. Economies dèbils produeixen societats vulnerables, i Estats ineficaços. Dos segles d'esclavisme, un de colonialisme i trenta anys d'explotació econòmica són l'origen de la marginació actual de

l'Àfrica", escriuen Blanchard i Lemaire.¹ La major part de les societats viuen de l'ajuda internacional, i els Estats del crèdit exterior i la corrupció. Àfrica no resulta fiable pels inversors legals, i és una font de riquesa pels inversors il·legals que usufructuen, amb l'ajuda de les elits locals, els diamants, l'or i altres recursos.² Tanmateix, les empreses multinacionals d'origen nord-americà han obtingut el doble de beneficis en aquest continent en relació als que aconsegueixen a altres parts del món.³

L'Àfrica té els 24 països més pobres del món i 34 dels 49 menys desenvolupats. Ocupa, a la vegada, els 26 darrers llocs als índex de Desenvolupament Humà del Programa de Nacions Unides pel Desenvolupament (PNUD). L'esperança de vida és de 48.8 anys. Es calcula que 290 milions d'africans viuen amb menys d'un dòlar al dia. El 70% de la població de l'Àfrica subsahariana no té accés a aigua potable. Entre tant, a barriades pobres de Sud-àfrica ha començat a privatitzar-se. Com explica Kabunda, Àfrica pateix la crisi de les 4D: "desenvolupament, democràcia, drets humans i deute extern".⁴

La població africana es veu assetjada per malalties que la destrueixen, maten les persones a les seves edats més productives laboralment, arrassen amb la vida de pares i educadors. La SIDA, la malària, la febre groga i el dengue són norma en lloc de ser excepcions en extinció. No hi ha polítiques sanitàries, ni xarxes de distribució de medicaments moltes vegades inexistents o molt cars. Els sis països del sud de l'Àfrica que tenen a finals de 2002 l'epicentre de l'epidèmia són Botswana, Namíbia, Sud-àfrica, Swazilàndia, Zàmbia i Zimbabwe. En aquests, un de cada sis adults és HIV positiu i es calcula que la SIDA acabarà amb la vida d'entre el 8 i el 25% de l'elit educada per l'any 2005. La SIDA és una malaltia de la pobresa. Aquesta última li dona context a la primera, i quan la gent emmalalteix no té possibilitats d'assistència.⁵

Es calcula que l'Àfrica tindrà entre 1000 i 1200 milions de persones el 2020. Per llavors, les contradiccions socials es deuran, entre altres factors a:

- l'augment de la població amb el consegüent creixement de milions de joves sense opcions laborals;
- la manca d'ocupació formal i de creació de llocs de treball;
- l'escassetat d'alguns recursos naturals;
- la creixent pobresa i desigualtat;
- l'enfortiment de noves elits que basen la seva riquesa en les economies il·legals;
- l'aprenentatge social de que la violència és una eina per accedir a béns.⁶

Fragilitat i vulnerabilitat

El mapa de la manca d'Estat i la pobresa marca la ruta dels conflictes armats. De les 10.000 persones que van morir en conflictes armats en els primers vuit mesos de l'any 2000, el 60% eren africans. Un de cada 150 habitants d'aquest continent és un refugiat i junts formen la xifra de 4.5 milions de persones.

La major part dels Estats africans són fràgils, i alguns han col·lapsat tècnicament i funcionalment com a tals. Els Estats fràgils es caracteritzen per tenir un sistema institucional corrupte i violent; un sistema econòmic il·legal; i una societat fragmentada en molts casos en grups d'identitat.

¹ Pascal Blanchard y Sandine, *L' Afrique. Un continent*, des nations, Editions Milan, Toulouse, 1996, p.4.

² Veure una síntesi de la crisi econòmica estructural de l'Àfrica a Manuel Castells, *La era de la informació. Fin del milenio. Vol.3*, Alianza editorial, Madrid, 1998, pp. 95-119.

³ Mbuyi Kabunda, "La crisis africana: diagnóstico y lecturas", a M. Kabunda (Coord.), *Africa subsahariana ante el nuevo milenio*, Pirámide, Madrid, 2002, p. 110.

⁴ *Ibidem.*, p.110.

⁵ Nana K. Poku, "Global pandemics: HIV/AIDS", en David Held & Anthony McGrew (Ed.), *Governing Globalization*, Polity Press, Cambridge, 2002, p.113-114.

⁶ Mariano Aguirre y Cecilia Bruhn, *Guerra y olvido*, Intermón-Oxfam, Barcelona, 2002, p. 40.

L'elit que domina en els Estats fràgils practica la corrupció, orienta el que existeixi d'institucions cap el seu benefici –accentuant la desigualtat-, utilitza les forces armades per imposar els seus criteris i coopta sectors de la societat en un sistema patrimonialista i clientelista. Per una altra banda, als Estats fràgils es troba alterat el principi essencial del monopoli legítim de l'ús de la força, degut a la dispersió d'actors armats. Així mateix, està deteriorat el control administratiu del territori per part de l'Estat.

Les polítiques patrimonialistes i corruptes de les elits les vinculen amb centres de poder polític i econòmic mundial a través de les exportacions de recursos naturals (petroli, diamants, or, fusta, entre altres), la compra d'armes, i el reciclatge de les divises que obtenen cap a les xarxes d'economia especulativa. Tot i que s'acostuma a assenyalar que els Estats d'Àfrica estan oblidats o que no formen part de la denominada globalització, la realitat és que es troben connectats a les xarxes legals i creixentment a les il·legals.

Les elits generen polítiques adequades als seus interessos, o s'imposen a través de la força. "En aquests països, sobre la població", com diu un diplomàtic de Portugal. Una part dels ciutadans treballa en l'explotació de recursos, però en general els governs lliuren l'explotació i comercialització dels recursos a canvi de pagaments i prebendes que els permeten operar en l'economia global sense que els beneficis reverteixin als seus països.

A l'interior dels seus països aquestes elits organitzen el que hi hagi d'Estat, la corrupció i el clientelisme al seu favor; cap enfora es vinculen de forma relativament legal (arrogant-se la legitimitat que els atorga el sistema internacional i el mercat com si fossin representants d'un Estat legal) a la vegada que operen de forma il·legal. Bayar, Ellis i Hibou arriben a denominar aquest model d'"Estat criminal". Al mateix temps, diversos Estats d'aquestes característiques promouen un comerç de béns a l'Àfrica, que inclou or, cafè, diamants, derivats de petroli, productes agrícoles, i automòbils i recanvis, entre altres, movent-se en una zona gris entre el terreny legal i l'il·legal.⁷

Aquesta població que sobra es veu obligada a treballar en la informalitat i a caure en molts casos en la il·legalitat violenta. Desprotegida en termes de les necessitats bàsiques, no tenen garanties com a ciutadans. Desconfien d'unes estructures d'Estat inexistents o patrimonialistes violentes i viuen en la incertesa, en la por. Les opcions són emigrar sortejant grans obstacles i arriscant la vida, intentar trobar refugi polític si poden demostrar-ho davant reglamentacions cada vegada més restrictives en el sistema internacional, o integrar-se en l'economia violenta i il·legal si hi queda algun lloc.

La lluita pels recursos i la manca d'Estats que garanteixin la pluralitat condueixen a que grups socials es recolzin en les seves identitats com a forma de cohesió, de supervivència i de legitimitat. També les elits que controlen els quasi-Estats utilitzen la identitat. El resultat és que la violència es torna, com la denomina Mary Kaldor, etnonacionalisme amb resultats catastròfics com la matança de mig milió de persones a Rwanda el 1994, i les violacions massives de Drets Humans que es repeteixen de forma sistemàtica.⁸

Les arrels de la crisi

L'origen d'aquesta situació es troba en diverses arrels:

- *el sistema colonial* que es va establir progressivament entre els segles XV i XX va integrar l'Àfrica durant diversos segles en el sistema econòmic internacional de forma subordinada a través de l'esclavitud, de l'explotació dels seus recursos naturals, la imposició de models d'organització social, i la marcació de fronteres d'acord amb la racionalitat metropolitana

⁷ Jean-François Bayart, Stephen Ellis & Péatrice Hibou, *The criminalization of the State in Africa*, James Currey, Oxford, 1999, pp.24-25.

⁸ *Leave none to tell the story. Genocide in Rwanda*, Human Rights Watch and Fédération Internationales des Ligues des Droites de l' Homme, Nueva York, 1999; Philip Gourevitch, *Queremos informarle de que mañana seremos asesinados junto con nuestras familias. Memorias de Ruanda*, Ediciones Destino, Barcelona, Barcelona, 1999.

sense respectar les formacions socials locals.⁹ En el moment en què començà la conquesta europea només alguns imperis africans (Ashanti a la Costa d'Or, Abomey a Dahomey, Merina a Madagascar, Abissínia o el Marroc) tenien una identitat nacional que els aproximava a les formacions estatals modernes.¹⁰ Però existien múltiples formes d'organització social que comprenien regnes, ciutats i confederacions. A la vegada, hi havia formes organitzatives a la societat rural per llinatges de parentiu i vincles tribals.¹¹ El sistema colonial va alterar aquestes formacions i va fragmentar el continent i va generar aliances amb els Estats metropolitans. Ambdós fets es perllongarien en el temps: la divisió horitzontal i la relació dependent i vertical amb Europa.

- *el fracàs de la construcció de l'Estat postcolonial.* Els grups i líders que van fer la revolució anticolonial entre 1960 i 1975 van arribar en molts casos al poder i van començar la construcció de l'Estat. Per fer-ho van posar en marxa processos en els quals van intentar utilitzar els recursos naturals que fins llavors eren usufructuats per les metròpolis, assentar una base industrial, organitzar la nova societat i construir ideològicament la Nació. Les tres tasques eren complexes.

Els recursos estaven sotmesos a les regles del mercat mundial i fluctuacions de preus que no podrien manegar. L'economia interna i les seves vinculacions externes tenien unes estructures que quan es van produir les independències es van veure, a la vegada, alterades (per exemple, per la desinversió dels centres colonials i la sortida massiva d'administradors i tècnics) i perpetuades per les relacions que les elits van redefinir amb les seves metròpolis. L'organització de la nova societat partia de les estructures que havia creat el sistema colonial, o sigui de formes d'integració i exclusió de la població local.

La construcció de la Nació desenvolupada i moderna va ser una altra tasca difícil. En unitats postestatals en què hi havia divisions tribals, ètniques, religioses i de llengua, les elits revolucionàries van forçar la realitat perquè la teoria es complís i una societat homogènia fos una Nació i que aquesta donés lloc un Estat. Per construir aquesta idea de nació es van utilitzar els instruments tradicionals de l'Estat modern: unes forces armades unificades, una Constitució, la bandera, l'himne, i les campanyes educatives que homogeneïtzessin la visió de si mateixa dels nous ciutadans com a part d'una societat integrada. En la major part dels casos aquest model es va imposar de forma estereotipada i intentant negar les característiques particulars que tenien les societats africanes.

Els obstacles per aquesta construcció de la Nació van ser diversos, entre els més notables, la desigualtat i la diversitat religiosa. La desigualtat entre grups i classes va generar en uns l'expectativa que la independència portaria una millor posició per a ells; en altres, la voluntat de no perdre els beneficis que obtenien, i els privilegis que en molts casos els brindava la nova situació. La presència de religions africanes amb la cristiana i la islàmica no va donar lloc a la convivència sinó a l'enfrontament en no construir-se societats plurals. L'analfabetisme i l'aïllament de grups de població van ser també seriosos problemes.¹²

Per una altra banda, la influència de les antigues potències, de les empreses multinacionals i les polítiques de desenvolupament i d'ajustament impulsades des de fora van col·laborar-hi al fracàs. Les empreses i estats com França, Bèlgica i Gran Bretanya van crear relacions que van enfortir les elits, com és el cas de Mobutu a l'ex Zaire. Aquesta relació la té ara, també, Estats Units i altres països, per exemple, amb el corrupte govern d'Angola per accedir a gairebé un milió de barrils diaris sense que reverteixi cap benefici en la població.

⁹ Les potències colonials a l'Àfrica van ser Gran Bretanya, França, Portugal, Espanya, Itàlia, Bèlgica i Alemanya. Cadascú va tenir la seva forma pròpia, amb característiques orientades a l'assimilació (França), l'administració delegada (Gran Bretanya), la divisió racial (Alemanya), entre altres.

¹⁰ Phillipe Lemarchand, *Atlas de Africa*, Acento editorial, Madrid, 2000, p.29. Veure John Iliffe, *Africans. The history of a continent*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

¹¹ Blanchard i Lemaire, p. 20.

¹² Sobre les diferents teories sobre la crisi africana veure Kabunda, pp. 109-132.

Igualment hi va tenir una influència negativa la confrontació entre Estats Units i l'ex URSS, i la seva projecció sobre el continent. En casos com els d'Angola i Moçambic la geopolítica de la Guerra Freda va suposar una implicació econòmica i armada d'altres països aliats, com Sud-àfrica als dos països, i de Cuba i Xina en el primer.

Després d'haver intentat Estats a l'estil europeu, el nacionalisme, el socialisme africà i Estats basats en l'ètnicitat, el resultat de l'experiència el sintetitza el prestigiós africanista Basil Davidson: "L'estat (postcolonial) no es va alliberar ni va ser protector pels seus ciutadans, no importa el que digui la propaganda. Al contrari, el seu efecte més gran ha estat limitar les llibertats i explotar les persones; o més encara, simplement va fallar per operar en qualsevol sentit social. Les conseqüències van ser, en tot cas, desastroses".¹³

- *La integració dependent en el mercat mundial.* Les elits locals es van acomodar a les necessitats del mercat mundial. El desenvolupament industrial va quedar frenat. Les lluites pel poder polític i les guerres van sostroure recursos necessaris pel desenvolupament. Altres factors que van influir en l'estancament van ser: el gran creixement demogràfic que va limitar la capacitat dels Estats de proveir serveis als nous ciutadans; l'augment del preu del petroli que impactà poderosament sobre models agrícoles i industrials que basaven les seves comunicacions i comerç fonamentalment en el transport automotor; i el deteriorament dels termes d'intercanvi que afectà els preus dels recursos naturals del continent.¹⁴ El 85% dels ingressos actuals es generen en l'explotació de recursos, i això fa que la major part dels països siguin altament vulnerables.
- *Sud-àfrica és un cas especial.* L'Estat més fort de l'Àfrica subsahariana va tenir una de les seves arrels en el nacionalisme afrikaans, en el descobriment d'or el 1886, els poderosos vincles amb Estats centrals i empreses multinacionals, una gran expansió i influència regional i el model racista de superexplotació laboral de l'apartheid, institucionalitzat en 1948.¹⁵

El futur

A les dues darreres dècades s'ha llaurat la idea que Àfrica no té sortida ni remei, i un profund *Afropessimisme*. Enfront d'ell hi ha noves iniciatives institucionals, com la refundació de la Unitat Africana, la recerca d'una nova relació entre Europa i Àfrica que combini el desenvolupament, diferents regles comercials i la prevenció dels conflictes, i el paper que pot jugar Sud-àfrica impulsant la democratització, la negociació i el desenvolupament a les seves àrees d'influència. Per una altra banda, existeixen nombroses iniciatives des de les societats civils en la defensa dels Drets Humans, els recursos naturals, o en favor de la democratització.

Però Àfrica es troba en una situació molt greu i resulta necessari que s'adoptin mesures internes, a cada Estat i regió, i externes. Entre elles sobresurten:

- la construcció de l'Estat pluralista, que inclogui les diferents identitats sobre una base econòmica, política i jurídica d'igualtat;
- plans de desenvolupament humà, centrats en la salut, l'educació, la seguretat alimentària, l'habitatge i la democratització;
- plans d'infraestructura local i regional;
- la cooperació regional en qüestions com la protecció i gestió del medi ambient; les comunicacions; i el comerç.

Des de la perspectiva internacional és necessari:

- redefinir les relacions comercials perquè els productes africans puguin accedir de forma competitiva als mercats dels països desenvolupats;
- regular restrictivament el comerç internacional d'armes cap a la regió;
- regular el comerç de diamants i d'altres tràfics il·legals;

¹³ Basil Davidson, *The black man's burden*, James Currey, Oxford, 1992, p.290.

¹⁴ Iliffe, p. 253.

¹⁵ Veure Lemarchand, pp. 139-154; i Iliffe, pp. 271-284.

- condonar sota determinades condicions el deute extern;
- recolzar els organismes internacionals competents i canviar les polítiques privades dels laboratoris multinacionals i nacionals de tal manera que hi hagi una campanya organitzada i d'emergència per la SIDA i altres malalties que minen les capacitats dels estats africans;
- donar més poder a Nacions Unides i a la Unitat Africana per gestionar els conflictes armats en el continent.

Les arrels de les guerres a l'Àfrica estan als greus problemes de desenvolupament, de manca de democràcia, d'exclusió i desigualtat. És un problema per l'Àfrica i pel món, i així ha de ser assumit.